

HET HOFJE VAN SEVERIE: EEN 18DE-EEUWS EXPLOITATIEHOEJE

C.J.J. Stal

Tussen de huizen Noordeinde 102 en 122, niet ver van het Koninklijk Paleis, bevindt zich een poort die toegang geeft tot een achtererf met negen oude huisjes. 'Een afgesloten wereldje van rust temidden van het drukke stadsverkeer', aldus een beschrijving in de *Haagsche Courant* van 19 oktober 1955. Het vervolg is nog romantischer: 'Zij zijn bouwvallig [deze huisjes] en zij hangen vermoeid tegen elkaar aan, fluisterende de geschiedenis van vervlogen eeuwen'. Twintig jaar later borduurt het dagblad *Het Binnenhof* nog op hetzelfde patroon voort en heeft het over de 'verrassing om achter het kleine poortje aan het drukke Noordeinde een bijna detonerende stilte te ontdekken'. De hier gebruikte termen zijn op zich heel wat minder verrassend, maar wel typerend voor de clichématige, idyllische visie die eruit spreekt.

Ook in de vorige eeuw werd men getroffen door het contrast dat de hofjes aan het Noordeinde boden, zij het dat het effect lang niet zo romantisch werd gevonden. 'Men zoude werkelijk niet vermoeden in dit welvarende gedeelte onzer gemeente - het middelpunt van leven en vertier - toestanden aan te treffen als die [deze] hofjes en omgeving aanbieden.' Aan het woord zijn Dr. W.F.U. Steyn Parvé en Mart^s. Hijmans in het *Verslag der onderzoekingen van de hygiënische afdeling der Cholera-commissie te 's-Gravenhage*, dat in 1884 verscheen. Hun beschrijving van de soms trieste woonomstandigheden liegt er niet om. Over het Hofje van Severie weten zij te vertellen dat het een pomp heeft 'die troebel water bevat, dat blijkt rijk te zijn aan eiwithoudende stoffen. In de kelders der huizen is veel water, dat bij de minste beweging veel stank verspreidt'.

Dergelijke problemen waren bij exploitatiehofjes aan de orde van de dag en het Hofje van Severie, dat tot deze categorie behoort, vormt zeker geen ongunstige uitzondering op de vele honderden hofjes die Den Haag toen telde. De reden waarom hier desondanks apart aandacht aan dit hofje wordt besteed, is dan ook van andere aard. In tegenstelling tot wat het jaartal 1900 boven de betrekkelijk recente toegangspoort doet vermoeden, is het namelijk één van de zeldzame Haagse exploitatiehofjes die nog van vóór de 19de eeuw dateren. Dergelijke hofjes zijn in Den Haag op de vingers van één hand te tellen en hebben thans waarde als 'sociaal-historisch document'.

Toch ontbrak het in de periode voorafgaand aan de 19de eeuw niet aan exploitatiehofjes, ofschoon zij, voorkomend onder wisselende benamingen als poort, gang, hofje of slop, over het algemeen minder huisjes zullen hebben geteld dan de 19de-eeuwse, grootschaliger complexen. En al vond men de grootste concentraties in typische 'volksbuurten' als die in het grachten-, haven- en marktkwartier bij het Spui, ook in de 'deltige' buurt van het Noordeinde en omgeving waren ze te vinden. Een vluchtige blik in een 18de-eeuws bevolkingsregister levert alleen al voor het Noordeinde heel wat namen op, zoals de Coninckspoort, het Hofje van Severie, het hofje van Steenbeek, het slop van Quast, het hofje van Meurs, de poort van Hees, het hofje van Van der Harst, het slop van Bussing, het Oranjehofje en het St. Pietersslop.² Weliswaar zullen vele van deze 'poorten' niet meer dan enkele huisjes hebben geteld, maar duidelijk is in ieder geval, dat de inpandige bouwwijze - d.w.z. die welke op particuliere achtererven plaats-

vond - ook hier was verbreid. Het is nauwelijks te verwonderen, dat de schamele bebouwing van deze sloppen tenslotte voor het merendeel onder de slopershamer is gevallen. Dat daarentegen de liefdadigheidshofjes nog voortbestaan, is immers in de eerste plaats te danken aan hun speciale status van stichting.

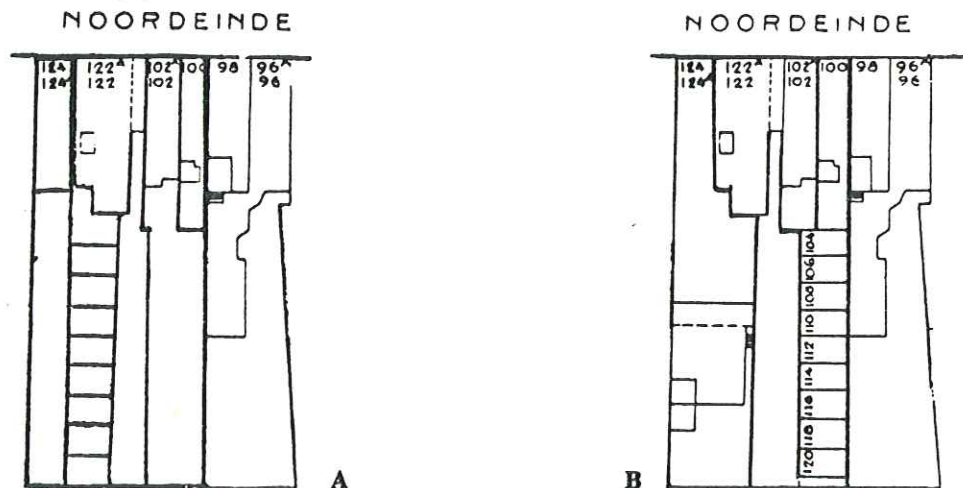
De bouwer van het hofje: 'projectontwikkelaar' Zodaer

De huisjes, zoals die nu in het Hofje van Severie zijn te zien, werden daar voltooid eind 1768 of begin 1769. Bouwer was de Haagse meester-timmerman en schrijnwerker Arnoldus Theodorus Zodaer, die in die jaren de grond waarop zij staan, tevens in eigendom had.

Zoals zovele vakbroeders beperkte Zodaer zijn beroepsactiviteiten niet tot het puur ambachtelijke. Veel meer dan een eenvoudige timmerman kan men hem beschouwen als een bouwondernemer of een - zij het kleinschalige - projectontwikkelaar.³ Hij begon zich vanaf ca. 1757 - hij was toen 23 jaar - tot een van de meest actieve Haagse ondernemers op dit gebied te ontwikkelen, zo niet tot de voornaamste. Daarbij kwam het commerciële element steeds scherper op de voorgrond te staan. Belangrijke werkerreinen vormden voor hem de omgeving van het Westeinde en de Denneweg; maar ook bij de Scheveningse Weg en in straten als de Wagenstraat, de Venestraat en de Beestenmarkt hield hij zich bezig met aan- en verkoop, bouw en exploitatie. Het hoogtepunt van zijn Haagse activiteiten lag tussen 1760 en 1770. Daarna oriënteerde hij zich meer op de houthandel en verliet Den Haag. In 1775 woonde hij te Leidschendam en later in Zoeterwoude.

Het hofje aan het Noordeinde is niet zijn enige project van deze soort geweest: Zodaer bouwde ze eveneens aan de Denneweg - waarover elders in dit nummer⁴ - en aan het Buitenhof op de plaats van een daar afgebroken kaatsbaan.

De poort tussen nr. 102 en nr. 122 gaf oorspronkelijk toegang tot een rijtje huizen dat achter nr. 122 stond (A). In 1767 werd daartegenover een nieuw rijtje gebouwd, dat tenslotte als enige overbleef (B). (Verz. C.J.J. Stal).

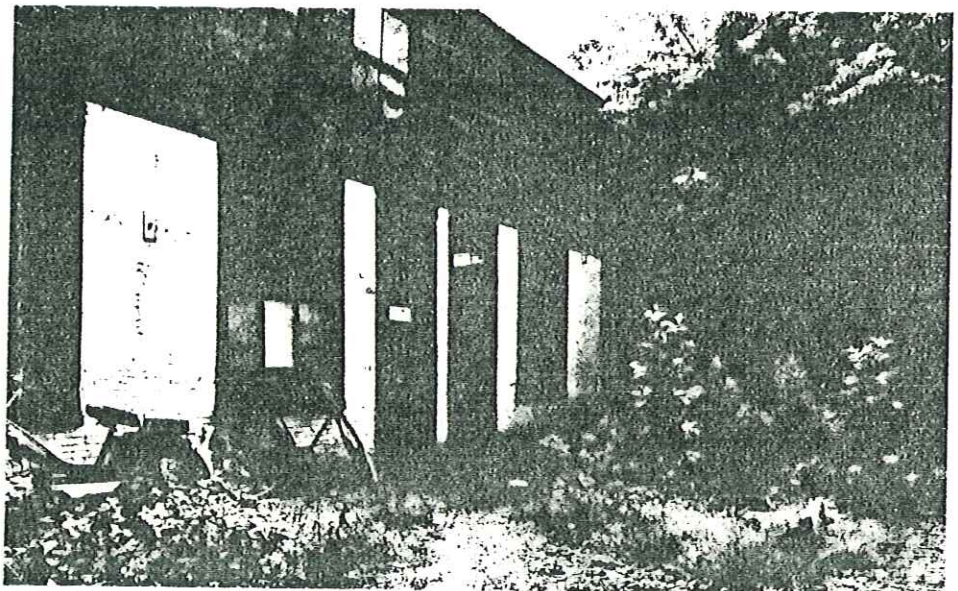
De voorgeschiedenis

Voor de exploitatie van dergelijke op een achtererf gelegen woninkjes was het natuurlijk nodig dat zij vanaf de straat toegankelijk waren via een 'poort' of 'gang'. Het is dan ook te begrijpen dat ruime achtererven die reeds aan deze voorwaarde voldeden, zich bij uitstek voor hofjesbouw leenden. Zo'n gunstige situatie trof Zodaer ook in het Noordeinde aan. Hij kon er namelijk profiteren van een poort die toegang gaf tot een hofje, dat op het buurerf achter het huis Noordeinde 122 stond. De voorgeschiedenis van het complex gaat daarmee terug tot in de 17de eeuw.

Dit reeds bestaande hofje achter nummer 122 werd - in ieder geval in eerste aanzet - aangelegd door de karosmaker Jan Jacobsz. van Spijck. Vermoedelijk hebben zijn erfgenamen de bebouwing ervan nog uitgebreid, zodat tenslotte een aantal van negen huisjes werd bereikt, evenveel als de nieuwbouw van 1768/1769 zou tellen.

Van Spijck kocht het huis op nummer 122 met het bijbehorende achtererf in 1654. Van een gang of poort was toen nog geen sprake. Rond 1660 blijkt het een uit drie delen bestaand complex te zijn geworden; en al wordt dit dan nog niet met zoveel woorden aangegeven, we mogen aannemen dat het complex voor minstens een deel in de 'gang' stond, die in 1683 en later wèl expliciet in de bronnen wordt genoemd. In 1757 telde men acht huisjes in de 'poort van Spijck' en toen de erven in 1767 het complex, bestaande uit huis en hofje, van de hand deden, waren het er tenslotte zoals gezegd negen.⁵

Het Hofje van Severie, zoals het thans op restauratie wacht. (Verz. G.A. 's-Gravenhage, foto uit: 'Zicht op stadsgezicht en monument 2', uitgave gemeentelijk bureau monumentenzorg, 's-Gravenhage, 1980).

De bouw

Zodaer werd zelf de nieuwe eigenaar van dit complex op nummer 122. Waarschijnlijk heeft de aanblik van het onbebouwde buurerf achter nummer 102 onmiddellijk zijn zakeninstinct geactiveerd. Precies twee maanden later, op 16 november 1767, werd hij tevens eigenaar van dit buurerf, met het daarbij behorende huis aan de straat op nr. 102. De koopprijs bedroeg f 5060,— waarvan f 4000,— hypotheek.⁶

De nieuwe huisjes, die ruim een jaar later op dit achtererf kwamen te staan en die bekend zouden worden als het Hofje van Severie, werden gebouwd als een pendant van het reeds bestaande hofje van Spijck: twee tegenover elkaar staande rijtjes waren het resultaat. Het grote voordeel van deze opzet was dat voor het nieuwe rijtje geen aparte sanitaire voorzieningen hoefden te worden gemaakt. De bedoeling was dan ook dat deze voorzieningen voortaan door beide rijtjes gemeenschappelijk zouden worden gebruikt. Dat werd duidelijk vastgelegd, toen op 30 januari 1769 het huis Noordeinde 102 met het daarachter gelegen nieuwbouwrijtje overging in handen van Nicolaas Richard Severie, naamgever en eerste exploitant van het hofje. Deze verkoop, die Zodaer f 3932,— bruto winst opleverde, vond namelijk plaats onder de uitdrukkelijke voorwaarden 'dat de gang en poort, mitsgaders pompen, reegenbak, secreet en bleekvelden tusschen de (...) negen huisjes en den eigenaar van de huisjes daertegenovergeleegen (...) ten allen tijden gemeen zijn en ten gemeenen kosten ook moeten onderhouden worden, blijvende alleenlijk de onderhoud der straet die voor yders respectieve huysjes is leggende, voor een ieders privé reekening. Zullende nu of ten eeuwigen daegen de grond tusschen de (...) verkogte neegen huisjes en die der [andere] huisjes (...) niet mogen betimmert worden'.⁷

Het oudste rijtje was echter geen lang leven meer beschoren. Alle huisjes ervan werden al snel doorverkocht aan de eigenaar van het huis Noordeinde 124, wie het kennelijk vooral om het erf was te doen, want nog vóór 1770 werden er al vijf woninkjes afgebroken. Behalve het voorste huisje, dat in 1774 als koetsierswoning weer bij nummer 122 werd getrokken, verdwenen de resterende huisjes tenslotte tussen 1780 en 1791. Zo bleef dus alleen het door Zodaer gebouwde rijtje over. De poort bleef gemeenschappelijk tussen het hofje van Severie en de eigenaar van nummer 122.⁸

De eigenaren

Nicolaas Richard Severie (of Sevrie)⁹, naar wie het hofje thans is genoemd, was ongeveer 53 jaar toen hij er de eerste eigenaar en exploitant van werd. Hij kwam uit Parijs en werkte als meester-kok in het Logement van de afgevaardigden van Amsterdam aan het Plein. Vermogend was hij zeker niet, maar door een spaarzaam leven wisten hij en zijn vrouw hun erfgenamen toch een niet te verwaarlozen som van enkele duizenden guldens na te laten. Het waren voornamelijk neven en nichten die ervan profiteerden, want zijn huwelijk met de Haagse Catharina van Wijk, met wie hij in 1756 was getrouwd, was kinderloos gebleven.

Het huis met het hofje zal Severie als een goed spaar- en beleggingsobject hebben beschouwd. Een jaar na de aankoop kocht hij bovendien een tuin aan de overzijde van het Noordeinde, nu achter de nummers 55 en 57, waar een complex van acht kleine woningen kwam. De koopprijs bedroeg f 3600,—.

Aanvankelijk woonde hij met zijn vrouw op het Noordeinde, mogelijk in zijn eigen huis. Later verhuisde hij naar een andere buurt. Het pand Noordeinde 102 verkocht hij in 1785 voor f 2500,—, waarschijnlijk om zo een deel van de hypotheekschuld van

f 5600,— te delgen, die hij in verband met de aankoop was aangegaan. Maar de oude buurt trok en in 1795 kwam het echtpaar weer terug in het Noordeinde. Het nam zijn intrek bij de zilversmid Pieter van Aarssen, die toen het huis op 102 bewoonde. De echtelieden zouden er tot hun dood, respectievelijk in 1803 en 1804, blijven wonen. De huisjes die zij nalieten, waren toen geheel vrij van schuld en bovendien hadden zij de

Het Hofje van Severie, 1962. Na 1953 bracht de opknappbeurt van een nieuwe eigenaar een radicale verandering van karakter en sfeer. (Verz. G.A. 's-Gravenhage, foto Ed. van Wijk, uit: 'Kalender 1962 Haagsche Courant').

laatste tien à dertien jaar van hun leven van tijd tot tijd kleine overheidsobligaties kunnen kopen, telkens in een orde van grootte van 50 tot 150 gulden.

Het onroerend goed werd door de erfgenamen te gelde gemaakt.¹⁰ Evenals Severie moeten de latere eigenaren het door Zodaer gebouwde hofje als een goed beleggingsobject hebben beschouwd. Geen van hen kocht het om ermee te speculeren en eenmaal gekocht, bleven de huisjes lang in hun bezit. Na 1805 bleef het hofje niet minder dan 70 jaar eigendom van de familie Ligtenberg en daarna 44 jaar het bezit van de familie Van Leeuwen. Voor een volledig overzicht verwijs ik naar de bijlage.

Karakter van het hofje

Zoals we weten telde het Hofje van Severie negen huisjes. De omvang van het terrein kan hierbij natuurlijk de doorslag hebben gegeven. Een open vraag blijft of het aantal er tegenoverstaande woninkjes eveneens een rol heeft gespeeld. Het is echter wel merkwaardig, dat Zodaer ook elders een duidelijke voorkeur voor negentallen aan de dag legde. Dat geldt zowel voor het rijtje dat hij op de plaats van de vroegere kaatsbaan bij het Buitenhof bouwde, als voor de hofjes aan de Denneweg. Een symmetrische gevelindeling kon hij daarmee in ieder geval niet bereiken.

De opzet van de huisjes vertoonde grote overeenkomst met die aan de Denneweg. Zoals de meeste woningen van dit type bestonden zij in principe uit één enkele kamer en een zolder. De kamer, die een oppervlakte van 3.45 x 5.91 meter had en een hoogte van 2.90, werd aan de voorkant verlicht door één venster. Tegen de achterwand bevond zich de trap naar zolder en daartegenover, in de andere hoek, een trap die naar een keldertje leidde. Tussen beide trappen in was een bedstede geklemd, recht boven het keldertje. De zolderverdieping was als slaapruijnte bedoeld en werd verlicht door twee lage vensters, eveneens in de voorgevel. Aan de achterkant liep het dak lager af dan aan de voorzijde.¹¹ Kenmerkend voor de huizen van Zodaer is dat de ramen van de zolderverdieping verbonden worden door een geprofileerd fries onder de daklijst.

Zoals steeds met hofjeswoningen het geval was, hadden de huisjes geen eigen sanitaire voorzieningen. Privaat, pomp en regenput werden door alle bewoners samen gebruikt.

Dat bewoners van hofjes tot de minst draagkrachtigen in de maatschappij behoorden, is bekend. De gegevens die over het Hofje van Severie en zijn 'voorganger', het hofje van Spijck, bekend zijn, kunnen dit nog illustreren. Een uit 1750 bewaard gebleven bewonerslijst van dit laatste hofje geeft zo een aardige indruk:

Cornelis de Graaf, bedeed

Jakobus van Leeuwen, timmermansknecht

Gerretje Niewwinkel, weduwe

de weduwe Zunderlant en haar zoon, dekkersknecht

Johannes Goedtwalt, meester-schoenmaker

Derk van Munster, muzikant

Henderik Leijt Mulders met zijn moeder, bedeed, kleermakersknecht

Anna Marssu (geen beroep vermeld)

Maria van Tol (geen beroep vermeld)

Nikolaas van der Vlucht, rijtuigschilder¹²

Afgaande op de beroepen blijken er toch nog verschillen te zijn. Het Hofje van Severie behoorde tot de kwalitatief betere complexen. De 19de-eeuwse bronnen tonen, dat er

over het algemeen eenvoudige werklieden woonden, sommige meer en andere minder geschoold, maar er zal eerder soberheid dan echte armoede zijn geweest. Vermeld worden beroepen als lampaansteker, schoenmaker, melkverkoper, los werkman, timmerman, sjouwer, metselaar, bediende, kleermaker en baker (anders dan de verhalen willen, woonde er nauwelijks personeel van het Koninklijk Paleis).

Overbevolkt waren de huisjes niet: met een gemiddelde bezetting van vijf, variërend van één tot tien personen, stak het hofje zeker niet ongunstig af tegen wat elders was te vinden. Sommige bewoners hielden het er opvallend lang uit, wat op zich al een aanwijzing kan zijn voor een niet al te erbarmelijk leefklimaat.¹³ Natuurlijk zal de relatief gunstige ligging een belangrijke factor hebben gevormd: licht en lucht konden hier redelijk vrij de huisjes binnen komen. De huren waren echter relatief hoog, althans in de tweede helft van de 19de eeuw: in 1878 betaalden de bewoners f 2,— per week, terwijl de laagste huren toen 70 ct bedroegen.

De rapporten die in de laatste decennia van de 19de eeuw over de hygiënische toestanden in hofjes werden gepubliceerd en waaraan dit gegeven is ontleend¹⁴, waren echter niet louter lovend over het Hofje van Severie, al hanteerden rapporteurs misschien niet dezelfde criteria als de bewoners. Een probleem vormde evenals elders de kwaliteit van het pompwater. In 1877 werd die nog 'vrij goed' bevonden, ofschoon zij bij veelvuldig gebruik snel achteruit ging. Maar uit het citaat aan het begin van dit artikel weten we dat het water in 1884 ronduit slecht was. Er was een te hoog gehalte aan ammonia en eiwitten, dat voor een belangrijk deel kon worden geweten aan de toestand van de privaten. Voor zo'n vijftienveertig mensen waren er maar twee, terwijl van een riolering geen sprake was. Een van die privaten was nog geen zeven meter van de waterpomp verwijderd en functioneerde bovendien gebrekkig! In 1893 werd de waterpomp tenslotte dan ook door de gemeente afgekeurd. De twee duinwaterkranen die er daarna kwamen, vormden al een hele verbetering.

Vocht bracht de bewoners overigens nog andere zorgen. Zoals we weten stonden de keldertjes in 1884 vol stinkend water. Dit was niet altijd zo geweest: het mankement was namelijk ontstaan nadat bij de bouw van de Koninklijke Stallen (1876-1879) een sloot was gedempt. Pas na ophoging van de vloer van de keldertjes kwam een eind aan de narigheid, die des te hinderlijker was, doordat de bedsteden zich pal boven de ongewenste poelen bevonden!

Verval en herstel

De bouwkundige kwaliteit werd in 1898 nog redelijk geacht. Maar natuurlijk knaagde de tand des tijds aan deze niet al te robuuste bouwseltjes. Toen het in 1920 een nieuwe eigenaar niet werd toegestaan de weekhuur, die toen nog steeds f 2,— bedroeg, op te trekken tot f 4,50, zoals hij had gewild, maar slechts tot f 3,—, zal dit zijn animo tot onderhoud bepaald niet positief hebben beïnvloed.¹⁵ Geleidelijk aan raakte het hofje in verval. Dat men in de 20ste eeuw terecht heel wat hogere eisen aan de volkswoningbouw ging stellen, was op den duur vanzelfsprekend óók van invloed op de waardering van het woongenot dat de huisjes nog konden bieden.

In de jaren twintig van deze eeuw kwamen enkele huisjes al leeg te staan en werden dan verhuurd als pakhuis of werkplaats. Na de tweede wereldoorlog vertrokken de laatste bewoners. Wanneer de voorlaatste eigenaar, ir. W.J.C. Kau, het rijtje in 1953 aankoopt, vindt hij er nog slechts pakhuizen en een enkele werkplaats.

Hij wil het hofje nieuw leven inblazen en vol enthousiasme zet hij zich aan het

herstel. Maar een reële kans hierop komt er pas in 1977, wanneer Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. eigenares van het hofje wordt en de architect E.A. Canneman een restauratieplan ontwerpt, dat de huisjes volledig aanpast aan de huidige wooneisen. Een belangrijke ingreep vormen de openslaande tuindeuren en de vensters, die respectievelijk beneden en boven in de achtergevel zijn geprojecteerd. Het grote voordeel is dat de nieuwe bewoners hierdoor gebruik kunnen maken van de aangrenzende tuin die Stadsherstel, met het daarbij behorende pand Noordeinde 96, eveneens heeft kunnen kopen. Een onmisbare steun voor dit project is de plaatsing van

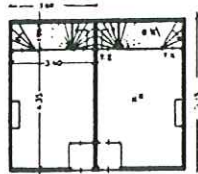
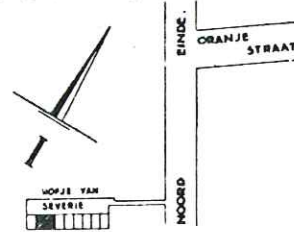
Plattegrond, doorsnede en gevelaanzicht van de huisjes in het Hofje van Severie. (Verz. G.A. 's-Gravenhage, foto uit: 'Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage', uitgave Gemeentebestuur van 's-Gravenhage, 1948).

SCHEMA, SCHAAL 0 1 2 3 4 5 M.

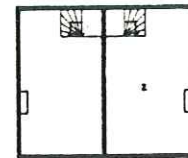
RENVOOI :

- Kⁿ. = KAMER.
- P. = PORTAAL.
- B/K = BEDSTEDE WAARONDER
KELDER.
- T.K. = TOEGANG KELDER.
- T.Z. = TOEGANG ZOLDER.
- Z. = ZOLDER.

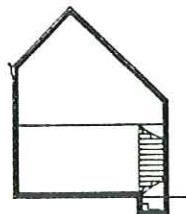
SITUATIE : SCHAAL 0 10 20 30 40 50 M.

BEGANE GROND.

ZOLDER.

LENGTE-DOORSNEDE.

VOORGEVEL.

het gehele complex op de Rijks Monumentenlijst in 1980. Mits de nodige fondsen tijdig binnenkomen, zullen de werkzaamheden naar verwachting kunnen starten in 1982.

De huisjes vormen een historisch monument, want zij laten nog iets zien van de wijze waarop minder draagkrachtigen in de 18de eeuw werden gehuisvest. Dit neemt niet weg dat het hofje na aanpassing voor onze tijdgenoten een zeer aantrekkelijk leefklimaat kan bieden.

1. *Het Binnenhof*, 9-7-1975, p. 5.
2. G.A. 's-Gravenhage, arch. Buurten, inv.nr. 71.
3. De beroepsmatige activiteiten van Zodaer blijken overvloedig uit het notarieel archief en de transportregisters in het rechterlijk archief, beide in het Gemeentearchief van 's-Gravenhage; kortheidshalve wordt verwezen naar de klappers op deze bestanden.
4. Zie het artikel van Ben Moritz op p. 93 e.v.
5. A.R.A., arch. Hof van Holland, Decreten, d.d. 13-2-1654; G.A. 's-Gravenhage, R.A., inv.nr. 411 (f. 332) en 493 (f. 297r+v), O.A., inv.nr. 3219 (f. 161v) en 3221, arch. Sociëteit, inv.nr. 242.
6. G.A. 's-Gravenhage, R.A., inv.nr. 411, f. 362v.
7. G.A. 's-Gravenhage, R.A., inv.nr. 412, f. 8v.
8. G.A. 's-Gravenhage, R.A., inv.nr. 411, f. 353v (dat de bewuste huisjes werden afgebroken, mag worden afgeleid uit het feit dat de nieuwe eigenaar hiervoor geen verhoging in de verponding werd opgelegd); R.A., inv.nrs. 412 (f. 93), 414 (f. 15, 490v), 416 (f. 37v); A.R.A., arch. Hof van Holland, Decreten, d.d. 12-9-1791.
9. Gegevens over Sev(e)rie in: G.A. 's-Gravenhage, R.A., inv.nr. 763, f. 56v; arch. O.I.T.B., inv.nr. 10, pp. 51 en 94; arch. O.N.C.O., inv.nrs. 147 en 149; arch. Buurten, inv.nr. 71; not.arch., inv.nr. 4081, f. 57; R.A., inv.nr. 412, f. 328; gedrukte Naamlijst Overledenen.
10. G.A. 's-Gravenhage, R.A., inv.nr. 422, f. 906.
11. *Enige Grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage*, uitgave van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage, 1948, p. 83-85.
12. G.A. 's-Gravenhage, arch. Buurten, inv.nr. 71.
13. G.A. 's-Gravenhage, volkstelling- en bevolkingsregisters van 's-Gravenhage.
14. Behalve het in het begin geciteerde rapport: *Mededeelingen van de Vereeniging tot verbetering van den gezondheidstoestand te 's-Gravenhage*, nr. 2: rapport omtrent het lokaal onderzoek der hofjes binnen de gemeente 's-Gravenhage, 1878 (het onderzoek vond plaats in 1877); *Onderzoek naar de toestand van het drinkwater in de pompen op de openbare straat*, in: secretariaearchief 's-Gravenhage, agendastukken 1893, nr. 3916; *Rapport omtrent een onderzoek naar de goedkoopere woningen te 's-Gravenhage* (Ver. voor Handel, Nijverheid en Gemeentebelangen), 1898.
15. G.A. 's-Gravenhage, arch. Huurcommissie, inv.nr. 394 (volgnrs. 20144-20151).
16. Voor de gegevens over de eigendom van het hofje is gebruik gemaakt van de gegevens die beschikbaar zijn gesteld door drs. H. Bordewijk, gemeentearchivaris van 's-Gravenhage, en ir. W.J.C. Kau, de voorlaatste eigenaar.

BIJLAGE

EIGENAREN¹⁶

16-11-1767	Arnoldus Theodorus Zodaer, meester-timmerman en schrijnwerker
30- 1-1769	Nicolaas Richard Severie, meesterkok
18-11-1805	Petrus Ligtenberg, koekebakker
8- 6-1844	Franciscus Ligtenberg, secretaris en kassier der hofcommissie van wijlen koning Willem I
27- 4-1875	Willem van Leeuwen, melkverkoper
3- 6-1893	Cornelis Johannes en Johannes van Leeuwen, minderjarigen
8- 9-1906	Cornelis Johannes van Leeuwen, procuratiehouder
1- 2-1919	Theodorus Marinus Johannes Antonius Ottes, onderwijzer, later koopman
6- 8-1942	Simon Johannes Sala, kunsthandelaar
23-12-1952	Ir. Wilhelmus Johannes Cornelis Kau
5- 4-1977	Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V.